

KUFE NAHİV EKOLÜNÜN KURUCUSU EL-KİSÂÎ VE NAHİVLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ (II)¹

Kadir KINAR
Dr. Erciyes Ü. İlahiyat F.
kinark@erciyes.edu.tr

B- El-Kisâî'nin İlmî Kişiliği:

a) İlmî Nasıl Aldığı:

el-Kisâî meşhur bir kıraat âlimi olmakla birlikte el-Câhız'a (255/869) göre nahiv ilmini ileri yaşlarda öğrenmiştir. Bu durum onun nahivde uzman bir âlim olmasına mani olmamıştır. Hutame Araplarıyla buluşmuş, onlardan çokça dil malzemesi dinlemiştir. Kur'an'ı küçük yaşta öğrenmiş onda uzmanlaşmış, irabını öğrenmiş bir müddet Hamza kıraatiyle okuttuktan sonra kendi kıraatini geliştirmiştir².

Öyle anlaşıyor ki günümüzde de görüldüğü üzere el-Kisâî başlangıçta Kur'an'ı manalarını ve irabı gibi hususları düşünmeden ezberlemiştir. Küçük-lüğünden itibaren el-Hasan el-Basrî (110/728) kıraatinin ravisi Süleyman b. Erkam, el-Kisâî'den önceki nesilde Kûfe kurrasının imamı Asım b. Ebi'n-Nucûd (127/745) kıraatinin ravisi Ebu Bekr b. Şu'be b. Ayyaş (193/809), Mekke kurrasının imamı Abdullah b. Kesîr (120/738) kıraatinin ravisi Süfyan b. Uyeyne (198/814) gibi kıraat âlimlerinin ders halkalarına katılarak onlardan ders aldı³. Kur'an'ın irabını öğrenmedikçe Kur'an'ı Kerîm kıraatinde mahir olamayacağını düşündü. Ebu Ca'fer er-Ruâsî'den ders alarak onun "el-Faysal" isimli kitabını

¹ Bu makalenin ilk bölümü, Bilimname XIII. sayısında yayınlanmıştır.

² el-Kıftî, a.g.e, II/271-272

³ Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, s. 172

okudu. Ancak aradığını bulamadı. Badiye'ye ilk yolculuğunu yaptı⁴. Bu yolculuğu şöyle anlatmaktadır: “Beni nahiv ilmini araştırmaya sevkeden olay şudur: “Ben Hamza ez-Zeyyât’a Kur’an okurken kıraat şekliyle ilgili bazı yorumlar görür bunların doğruluğundan emin olamazdım. O konuda cevabın ne olduğunu da bilemezdim. Kûfe halkının yazdığı muhtasar kitaba başvurdum. Bu muhtasar el-Fasl (el-Faysal) diye isimlendirilirdi. Oradaki delili tam olarak anlayamazdım. Kûfe civarında Arap kabileleri vardı. Bu kabilelere giderek dil öğrenmeye karar verdim. Ailemin haberi olmadan yola çıktım. Bunu babamın haberi olup da çıkmama izin vermemesinden korktuğum için böyle yaptım. Babam dükkandan ayrılmamam için bana son derece katı davranıyordu. Kûfe’nin dışına çıkınca Arap kabileleri ile karşılaştım. Ben onlara soruyordum. Onlar da şifahî olarak bana söylüyorlar ve şiirlerini inşad ediyorlardı. Önceden derlemiş olduğum dil malzemeleriyle onlardan duyduklarımı karşılaştırıyordum. Yaptığım karşılaştırmalar sonunda derlediklerimin doğruluğunu görüyordum. Onlardan her duyduğumu yazıyordum. Nihayet yanımda bulunan bütün paramı pulumu harcayarak tükettim. Yüzüm ve cildim soldu. Onlardan bir kişi gibi oldum. İki parça giyecek aldım. Birini eteğime diğerini üzerime giydim. Bir süre böyle kalıp sonra Kûfe’ye döndüm. Kûfe’ye gelince Hamza ez-Zeyyât’ın mescidine uğramadan evimize gitmek istemedim. Onlara uğradığımda Kur’an okuyorlardı. Mescide girdiğim zaman beni hiç kimse tanıyamadı. Karardığım ve elbisem eskidiği için tanımıyorlardı. Selâm vererek mescidin bir köşesine oturdum. “Bu terzidir, eğer terzi ise Yusuf suresini okuyacaktır.” dediklerini duydum⁵.

Arapçayı hocalarından dinlemedikçe öğrenemeyeceği kanaatine vardığından, Basra’daki Arapça hocalarına gitti. Hicri 149/766 da vefat eden İsa b. Ömer, Ebu Amr b. el-Alâ (154/771) ve Yunus b. Habîb’in (182/798) derslerine katıldı. el-Halîl b. Ahmed’in derslerini dikkatle takip etti. Onun Arap şiiri ve rivayetleriyle ilgili sözleri çok hoşuna gitti. Ona bir gün bu rivayetlerin kaynağını sordu. O da ona, bunun Necid Hicaz ve Tihâme’deki badiye halkıyla ilişkileri neticesinde olduğunu söyledi. Beraberine aldığı on beş şişe mürekkeple birlikte bu badiye insanlarına ikinci bir yolculuk gerçekleştirdi. Onlardan işittiği herşeyi yazmaya ve tedvin etmeye başladı. Ezberlediklerinden başka yanında bulunan on beş şişe mürekkebi bitirinceye kadar işittiklerini yazdı⁶. İkinci badiye yolculuğundan döndüğünde el-Halîl’in ölmüş olduğunu gördü. Onun yerine Yunus geçmişti.

⁴ Şevki Dayf, el-Medârisu’n-nahviyye, s. 172

⁵ ez-Zeccâci, a.g.e, s. 203-204

⁶ el-Kiftî, a.g.e, II/258; es-Suyûtî, Buğyetu’l-vuât, II/163

Aralarında müzakereler ve münazaralar geçti. Bu münazaralarda Yunus onun üstünlüğünü kabullendi. Ders vermek üzere yerine onu geçirdi⁷.

Bu seyahatten sonra tekrar doğum yeri olan Kûfe'ye döndü. Dili düzeldi, konuşması güzelleşti, fasih konuşma melekesi kazandı ve Arapçası düzgün hâle geldi. Bu kazandığı melekeleri hocası Hamza'nın kıraati üzere güzel bir şekilde Kur'an okuyuşunda değerlendirdi⁸.

Ebu Bekr el-Enbârî şöyle der: "el-Kisâi'de başkalarında bulunmayan birçok özellikler vardı. Kur'an hususunda insanların gözdesiydi. Ondan çokça Kur'an ilimlerini alırlardı. Öyle ki ne kadar aldıkları tam belirlenemezdi. İnsanları toplar bir kürsüye oturur, başından sonuna kadar Kur'an'ı okur, onlar da dinlerlerdi. Bazıları onun kıraatine göre mushafları noktalarlar, ayetlerin başlangıç ve bitişlerini takip ederler, bunları defterlerine ve kitaplarına resmederlerdi. Nahivde insanların en bilgini, garib (şaz ve nadir dilbilgileri) konusunda tek gözdeleri idi." Böylece şöhreti yayıldı. Halife el-Mehdî (162/778) onu oğlu Harun er-Reşid'i eğitmesi için çağırdı⁹. Harun er-Reşid babasından sonra hilafete geçince yine onu oğulları el-Emin ve el-Me'mûn'a eğitici olarak atadı¹⁰. Bağdat'ta bir müddet insanlara Hamza kıraati ile Kur'an okuttu. Daha sonra kendi kıraat uslubunu geliştirdi. Kıraati meşhur yedi mütevatir kıraatten birisi oldu¹¹.

Harun er-Reşid ona hürmet eder ve toplantılarında yer verirdi. Çoğu zaman onu namazlarında kendisine imam, düzenlediği seferlerinde ve Rakka'da kaldığında arkadaş yapardı. Bir gün Harun er-Reşid yolda el-Kisâi'ye rastladı, yanında durarak halini hatırlı sordu. el-Kisâi ona "Edebiyat bana başka hiçbir şey sağlamamış olsa bile sadece Müminlerin Emiri'nin durarak benim hâlimi sormasını Allah'ın lutfetmiş olması bana yeter" dedi¹².

Öyle görünüyor ki o zaman Arap yarımadasının halis bedevilerinden aldığı dil ve dilin garip malzemeleriyle yetinmemiş, Bağdat'ta oturan Abdulkays oğullarından bir aşiret olan "Hutame" adı verilen bedevi Araplarından da dille ilgili malzemelerini çoğaltmaya devam etmiştir. Bu tutumu bazı tenkitçiler ve

7. el-Kiftî, a.g.e, II/258; es-Suyûtî, Buğyetü'l-vuât, II/163; Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, s. 173

8. Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, s. 173

9. el-Hatib el-Bağdâdî, a.g.e, XI/409; Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, V/195

10. Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, V/185

11. Taşköprüzâde a.g.e, II/369

12. el-Kiftî, a.g.e, II/269

el-Kisâî'nin hasımları tarafından eleştirilmiştir¹³. Basralılar dillerine bozukluk sirayet etmiş olması endişesiyle kendileri gibi şehirleşmiş Araplardan dille ilgili malzeme rivayet etmezlerken, el-Kisâî bu söz konusu bedevi Araplardan dille ilgili haberleri alıp rivayet etmekte bir sakınca görmemiştir¹⁴. el-Kisâî'nin bu tutumunun eseri Sîbeveyh Bağdat'a geldiği zaman onunla yaptığı meşhur münazarasında ortaya çıkmaktadır. Bu münazarayı hem el-Kisâî hem Sîbeveyh açısından önemine binaen aktarmayı uygun buluyoruz.

b) Sîbeveyh İle Münazarası:

Sîbeveyh, Büveyhîlerin veziri Yahya el-Bermekî'nin (163/780) sarayına gelmişti. Yahya onunla el-Kisâî'yi biraraya getirmeye karar verdi. Bunun için bir gün ayarladı. Olayı anlatan el-Ferrâ şöyle diyor: "Sîbeveyh gelince ben ve el-Ahmer öne geçerek içeri girdik. Baktım ki meclisin ortasında bir koltuk var. Koltukta Yahya oturuyor . Koltuğun yan tarafına Ca'fer el-Fadl ve onlarla birlikte gelenler oturmuşlar. Derken Sîbeveyh geldi. el-Ahmer ona yönelerek bir soru sordu. Sîbeveyh cevap verdi . el-Ahmer yanıldın, dedi. Sonra el-Ahmer ikinci soruyu sordu. Cevap verince yine yanıldın, dedi. Peşinden üçüncüsünü sordu, cevaptan sonra bir kez daha yanıldın, dedi. Bunun üzerine Sîbeveyh ona, "Bu yaptığın terbiyesizlik!" dedi.

el-Ferrâ diyor ki: Sonra ona ben yönelerek dedim ki, sen bu adama bakma, bunda sertlik ve acelecilik var. Fakat sen "هؤلاء أبون و مررتُ بأبين" –Bunlar babalardır, babalara uğradım." diyen kimse hakkında ne dersin? "أويت و آيت" den bunun benzerini nasıl söylersin? dedim. Biraz düşündü ve yanlış söyledi. Bunun üzerine tekrar gözden geçir, dedim. düşündü ve yanlış söyledi.

Üçüncü defa, tekrar gözden geçir, dedim. Yine cevap veriyor, fakat isabet edemiyordu. Bu şekilde sorular çoğalınca dedi ki, "Artık ben sizinle konuşmayacağım. Hocanız gelsin onunla tartışalım." . Derken el-Kisâî geldi. Sîbeveyh'e yönelerek: "Sen mi sorarsın ? Ben mi sorayım ?dedi. O, hayır, "Sen sor." dedi. el-Kisâî ona yönelerek

فإذا هو إياها قد كنت أظن أن العقب أشد لسعة من الزنبور فإذا هو هي

ibaresini nasıl söylersin veya ne dersin? dedi. Sîbeveyh "فإذا هو هي" dir, nasb caiz olmaz, dedi. el-Kisâî; "yanlış söyledin." dedi. Sonra ona, buna benzer meseleler sordu. (خرجت فإذا عبد الله القائم القائم) hangisi doğrudur? dedi. Sîbeveyh, bunların

¹³. el-Kıftî, a.g.e, II/274

¹⁴. Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, s. 173

hepsinde mansub değil merfudur, dedi. el-Kisâi Arapların kullanımı böyle değildir. Araplar bunların hepsinde hem merfu hem mansub okurlar, dedi. Sibeveyh kendi görüşünü savundu. Yahya b. Halid: “Herbiriniz şehirlerinizin ilmî liderisiniz böyleyken ihtilaf ettiniz, size kim hakemlik yapacak? dedi. el-Kisâi: “Kapındaki bu Araplar. Onları her taraftan topladın. her bölgeden geldiler. Onlar insanların fasihleridirler. İki şehir halkı da onlara ikna olmuştur. Kûfe ve Basra halkı onlardan dille ilgili rivayetleri dinlemişlerdir. Gelsinler, onlara sorulsun, “dedi. Bunun üzerine Yahya ve Cafer adaletli davrandın dediler. Yahya onların getirilmesini emretti. İçeri girdiler içlerinde Ebu Fak’as, Ebu Ziyad, Ebu’l-Cerrah Ebu Servân gibi şahsiyetler vardı. el-Kisâi ile Sibeveyh arasında geçen meseleler onlara da soruldu. el-Kisâi’ye uydular ve onun dediği gibi söylediler. Yahya Sibeveyh’e dönerek; duyuyorsun değil mi? Ey Adam! Dedi. Sibeveyh mahcup oldu. el-Kisâi Yahya’ya : “Bu sana ümit bağlayarak gelmiştir. Eli boş döndürmek istemezsen onbin dirhem verilmesini emret, dedi¹⁵. Şevki Dayf’a göre, Sibeveyh’in nutkunun tutulduğu konuşamadığı, cevap veremediği gibi hususlar doğru değildir. Çünkü Sibeveyh şehirleşmiş bu Arapların dillerinden nakledilen rivayetleri makbul addetmemektedir. Bunlar fasih Arapların kullanımına aykırı olduğu gibi onların kullanımının dayandığı kıyasın dışında kalmaktadır. Ancak bu münazara Kûfe ekolünün metotlarında dayandıkları bir prensip yerleştirmiştir. Bu prensip, bir yandan Basra ekolünün kıyaslarına aykırı, diğer yandan Arapların ağızlarında dolaşan yaygın kullanıma uygun olmayan lehçeleri almaktır¹⁶.

Yukarıda zikrettiğimiz “zenbûriye” meselesinden başka el-Kisâi’nin diğer bazı ilim ve fikir meclislerinde münazaraları ve müzakereleri olmuştur. el-Kisâi’nin bu münazara ve müzakerelerinin kimlerle olduğu şu şekilde sıralanmaktadır¹⁷.

el-Ahfeş Said b. Mes’ade ile (Tabakâtu’n-nahviyyîn, s. 71, İn bâhu’r-ruvât, II/37, Mu’cemu’l-udebâ, V/186)

Harun er-Reşîd’in meclisinde el-Asmaî ile. (Mecâlisu’l-ulema, 35, 55, 257; Ahbâru’n-nahviyyîn el-Basriyyîn, 59, el-Müzahir, I/583)

Hamza b. Habîb ez-Zeyyât ile. (Tarihu Bağdad, XI/405; Mecâlisu’l-ulema, 203, 204)

¹⁵ ez-Zeccâcî, a.g.e, s. 9-10; biraz farklı anlatımla, Taşköprüzâde, a.g.e, I/154; es-Suyûtî, Buğyetu’l-vuât, II/230

¹⁶ Şevki Dayf, el-Medârisu’n-nahviyye, s. 174

¹⁷ el-Kisâi, a.g.e Muk. s. 37-39

Sıbeveyh ile “zenbûriye” meselesinde (Vefeyâtu'l-a'yân, III/463; Tabakâtu'n-nahviyyîn, s. 68; Mecâlisu'l-ulema, 9-10; Mu'cemu'l-udebâ, V/191; Buğyetu'l-vuât, II/230; Tarihu Bağdad, XII/104; İnbâhu'r-ruvât, II/356)

İsa b. Ömer es-Sekafî ile. (Tabakâtu'n-nahviyyîn, s.37; Mecâlisu'l-ulema, 201; Mu'cemu'l-udebâ, VI/102)

el-Ferrâ ile. (Tabakâtu'n-nahviyyîn, s. 140; Mecâlisu'l-ulema, s. 162; Tarihu Bağdad, XI/409; İnbâhu'r-ruvât, II/264; Mu'cemu'l-udebâ, V/195; Buğyetu'l-vuât, II/163)

Fakih Muhammed b. al-Hasan (189/804) ile. (Tarihu Bağdad, XIV/151; Vefeyâtu'l-a'yân, III/296; Şezerâtu'z-zeheb, I/321)

Marvan b. Saïd b. Abbad ile. (Mecâlisu'l-ulema, s. 186)

ı) Harun er-Reşid'in huzurunda Mufaddal ed-Dabbî ile. (Mecâlisu'l-ulema, s. 30-34)

ı) el-Yezîdî ile Harun er-Reşid'in huzurunda. (Mecâlisu'l-ulema, s. 195; Vefeyâtu'l-a'yân, VI/186; Mu'cemu'l-udebâ, V/188, VII/289; el-Müzahir, II/372)

Kadı Ebu Yusuf ile. (Tabakâtu'n-nahviyyîn, s.138; Tarihu Bağdad, XI/406; İnbâhu'r-ruvât, II/260; Mu'cemu'l-udebâ, V/187; Mecâlisu'l-ulema, s.196)

k) Yunus b. Habîb ile. (Mecâlisu'l-ulema, s. 194, 254; Tabakâtu'n-nahviyyîn, s. 138; Tarihu Bağdad, XI/404; XI/410; İnbâhu'r-ruvât, II/265, 269)

c) İlmî Kişiliği Hakkında Söylenenler Ve Yöneltilen Tenkitler

el-Kisâî'nin ilmî kişiliği, dil nahiv ve kıraat ilminde üstünlüğü ile ilgili olarak muasırları ve daha sonrakilerden birçokları görüşlerini açıklamışlardır. eş-Şafîi (204/820) şöyle demiştir: “Megazîde derinleşmek isteyen, Muhammed b. İshak'a (185/801), fıkıhta Ebu Hanîfe'ye (150/767), nahivde el-Kisâî'ye, tefsirde Muhammed b. Mukâtil'e, şiirde Zuheyr'e (13/609) muhtaçtır.”

İbnü'l-A'râbi: “el-Kisâî insanların en bilgisi, Arapçayı en iyi bilen, kıraat âlimi, doğru sözlü bir kimse idi.” demektedir.¹⁸ Yine İbnü'l-A'râbi (231/846): “el-Kisâî, Arapça, lehçeler ve şaz kurallar hususunda Ebu Zeyd'den çok daha bilgiliydi. Eğer şiirlerle de ilgilenmiş olsaydı, ondan sonra hiçbir kimse kendisine erişemezdi.” demektedir¹⁹.

¹⁸. Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, V/185; es-Suyûtî, Buğyetu'l-vuât, II/163

¹⁹. Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, V/193

İshak el-Mûsilî şöyle der: “Nahivde ondan daha bilgili bir kimseyi, ondan daha iyi tefsir edeni, meseleler hususunda ondan daha uzman birini görmedim. Bir meseleden başka mesele çıkarır, bir meseleyi başkasına taşırdı.” Yine o şöyle der: “Sanatında uzman olan dört kişiden başkasını görmedim. Bu dört kişi; şiirde el-Asmaî, nahivde el-Kisâi, ud çalmada Mansûr Zalzal, ney çalmada Bursûmâ’dır. Bu insanlardan herhangi birinin sanatıyla ilgili bir kitabını gördüğün zaman nefsin, bu sanat (bilim) dalında duyduğundan daha fazlasını araştırmam için seninle mücadele etmez, artık tatmin olursun.”²⁰

Yahya b. Maîn “Şu iki gözümle el-Kisâi’den daha düzgün lehçeli birini görmedim.” demiştir²¹.

el-Ferrâ ilminden istifade edebilmek ve çözemediği meselelerin izahını öğrenmek için, keşke el-Kisâi ölmeseydi diye temenni etmiştir. İbn Kâdim kendisine: “Nahivden öğrenmediğin bir şey kaldı mı? diye sormuş o da : “Çok şey var.” diye cevap verince, bu hususta kimden faydalanmak isterdin demiş. O cevaben: “el-Kisâi yaşasın isterdim.” demiş. Ne yazık ki (Allah rahmet eylesin) o ölmüştü.”

İbn Mucâhid: “el-Kisâi kendi asrında kıraatte insanların imamı idi. O, insanlara okur, onlar da onun lafızlarını aynen alırlardı.” der²².

Ebu Zeyd el-Ensârî, Rey’den el-Kisâi’nin ölüm haberi gelince; “Allah rahmet eylesin, onun ölümüyle birçok ilim öldü.” demiştir²³.

el-Câhız ilim adamlarını sınıflandırırken şöyle der: “Bana göre muallimler iki sınıftır. Bir kısmı genel halk tabakasının çocuklarının eğitiminden seçkinlerin çocuklarının eğitimine yükselenlerdir. Bir kısmı seçkinlerin çocuklarını eğitmekten sultanların hilafete aday çocuklarını eğitmeye yükselenlerdir. Ali b. Hamza el-Kisâi ve Kutrub lakabıyla anılan Muhammed b. el-Müstenîr (206/821) ve bunlar gibilerine ahmak denildiğini nasıl iddia edebiliriz? Bu türlü bir söz ne bunlar ne de bunlardan bir aşağı tabakada olanlar hakkında söylenebilir.”

Ebu Abdirrahman el-Mukrî, onu şöyle tavsif eder: “el-Kisâi’nin lisanı fasih idi. Üstünlüğü ve olgunluğu hemen bir bakışta sezilemezdi. Onun iraba göre konuştuğu muhatabın aklına bile gelmezdi, ama o, iraba göre konuşurdu.”

²⁰. el-Kiftî, a.g.e, II/272-273

²¹. İbnu’l-Cezerî, Ğayetu’n-nihâye, I/537

²². İbnu’l-Cezerî, Ğayetu’n-nihâye, I/538

²³. Yâkut el-Hamevî, Mu’cemu’l-udebâ, V/190; el-Kiftî, a.g.e, II/274

Sa'leb: "Bütün insanların en çok rivayette bulunanı, ilmi en geniş olanın el-Kisâi olduğuna icma etmişlerdir." der²⁴. Ebut-Tayyib buna itiraz ederek, "Bu icmaya Basra âlimleri dahil değildir." der²⁵.

İbnü'l-Enbârî, "Bağdat ve Kûfe halkının Arapça dalında el-Kisâi ve el-Ferrâ'dan başka âlimleri olmasa dahi onların bu ikisiyle bütün insanlara karşı övünmeye hakları vardır. Çünkü bütün ilimler bunlara dayanır." der²⁶.

el-Hatîb el-Bağdâdî şöyle niteler: "Dininde ve faziletinde kadri yüce idi."

Ebut-Tayyib el-Luğavî'ye göre: "O Kûfe halkının âlimi ve tartışmasız otoriteleridir."

İbn Hallikan'a (681/1282) göre: "Nahiv dil ve kıraatlerde otoritedir."

el-Ezherî'ye göre o, "Sikadır, güvenilirirdir. Kur'an kıraatleri hususundaki seçmeleri güzeldir."

Yakût'a (626/1299) göre: "Kıraat ve nahivde otoritelerden biridir."

Bedevîlerden biri bir gün "Sen el-Kisâi misin?" diye sordu. "Evet" dedi. Bedevî: Yıldız nedir? dedi. el-Kisâi, "دَرِي", "دَرِي" ve "دَرِي" dedi. "الدَّرِي" inciye benzer. "الدَّرِي" akıcıdır. "الدَّرِي" parlar, dedi. Bedevî ona "Araplar içinde senden daha bilgisi yoktur." dedi²⁷.

Taşköprüzâde "Hizmetçisi/öğrencisi el-Ferrâ gibi büyük bir âlim olan bir şahıs hakkında ne düşünülebilir?" sözleriyle onu över.

Kendisi aslen Kûfeli olan Basra valilerinden biri, Basra âlimlerini toplayıp onlara çeşitli meseleler sorduğunda, onlar o konuda uzman olmadıklarını ileri sürerek cevap veremeyince şöyle der: "Elli sene ilimle uğraştıktan sonra bir âlimin sadece bir branşta uzmanlaşması, bir başka branş kendisine sorulduğunda olumlu olumsuz hiçbir fikir beyan etmemesi hayret edilecek bir durumdur. Bizim Kûfe'deki âlimimiz el-Kisâi, eğer sorulsa bunların hepsine cevap verebilir." demiştir²⁸.

Harun er-Reşîd'in ilmine saygı göstererek ona ikramda bulunduğunu daha önce zikretmiştik. Harun er-Reşîd bilgisine güveni sebebiyle onu ilmi tartışma-

²⁴. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, a.g.e, s. 120

²⁵. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, a.g.e, s. 120

²⁶. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XIV/152; Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, VII/278

²⁷. el-Kiftî, a.g.e, II/265

²⁸. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/407; el-Kiftî, a.g.e, II/262

larda hakem tayin ederdi²⁹.

İlmî otoritesinin yanında yalandan sıkılan dosdoğru bir kişiliğe sahipti. el-Ferrâ'dan şöyle dediği rivayet olunmuştur: “Bir gün el-Kisâi ile karşılaştım. Onu ağlamaklı bir halde gördüm. Niçin ağlıyorsun, dedim “Şu vezir Yahya b. Halid var ya, bana haber gönderip saraya çağırıyor. Gelince bazı şeyler soruyor. Cevap vermekte gecikirsem azarlıyor. Çabuk cevap vermeye kalkıştığımda yanılığa düşmekten korkuyorum.” . el-Ferrâ devamla şöyle der: “Onu deneyerek, dedim ki; Ebu'l-Hasan! Sana kim sataşabilir?! Sen el-Kisâi'sin. İstedğin gibi konuş.” . Eliyle dilini tutarak, “Eğer bilmediğim bir şeyi söylersem o takdirde Allah bunu koparsın.” dedi³⁰.

el-Kisâi mütevazî bir insandı. İhtiyaçlarını daima kendisi karşılamaya çalışırdı. Rivayete göre el-Emîn ve el-Me'mûn'u eğittiği sırada bir gün onlarla beraberdi. “Harun er-Reşîd gelmiş gözetlemekte, el-Kisâi bunun farkında değildi. el-Kisâi bir ihtiyacı için nalinını giymek üzere kalktı. el-Emîn ve el-Me'mûn hemen koşarak nalinını önüne koydular. el-Kisâi onların alınlarını ve ellerini öptü. Sonra bunu alışkanlık haline getirmemeleri için onlara yemin ederek tenbihte bulundu.” . Harun er-Reşîd ilim meclisinde otururken, arkadaşlarına; “Ne dersiniz? Kendisine hizmet edenler bakımından insanların hangisi daha saygındır?dedi” . Meclistekiler:“Allah aziz kılsın Müminlerin Emiri'dir” dediler. Harun er-Reşîd: “Hayır, el-Kisâi'dir. O'na el-Emîn ve el-Me'mûn hizmet ediyor dedi ve olayı anlattı³¹.

el-Kisâi'yi bu kadar övenlerin yanında onu yerenler hatta sataşp iftira edenler de eksik olmamıştır. Ahmed b. el-Haris el-Hazzâz, el-Kisâi'yi “Cömert ve güzel ahlâklı idi.” diye överken, yine ona dayandırılan bir rivayette³² eğitim öğretim işleriyle tanındığı, bunun sayesinde de çok servet kazandığı, ancak birtakım fık-ü fücûr işleriyle iştigal ettiği öne sürülmüştür ki bu, hem kıssanın sevkedilişindeki anlatım açısından hem de bizzat el-Hazzâz'ın yukarıdaki rivayetiyle çeliştiği için kabul edilemez görünmektedir³³. Bu cümleden olarak her asırdaki ilim adamları arasındaki çekişmeler çeşidinden “İçki içtiği v. b.” gibi ithamlara maruz kalmıştır.

²⁹. ez-Zübeydi a.g.e, s. 139; el-Kiftî, a.g.e, II/269

³⁰. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/411; el-Kiftî, a.g.e, II/266

³¹. İbnu'n-Nedîm, a.g.e, s. 97; Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, V/195; el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/150

³². Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-udebâ, V/197

³³. el-Kisâi, a.g.e, Muk. s.56

Anlaşıldığı kadarıyla bu türlü iftiralar el-Kisâî'nin çağdaşı el-Yezîdî'nin kulağına da gitmiş, zaten aralarında saray nimetlerine kavuşabilmek hırsıyla husumet yaşanmaktaydı. O da bu iddiaları el-Kisâî'ye hatırlatmış el-Kisâî de iddiaların asılsızlığını sert bir dille kendisini azarlayarak ortaya koymuştur. Halef el-Bezzâr şöyle anlatır: “(Çocuklarını kastederek) Şunların annesinin düğününde bir düğün yemeği verdim. el-Kisâî ve el-Yezîdî'yi de davet ettim. el-Yezîdî el-Kisâî'ye: “Ebu'l-Hasan! Senin hakkında kulağımıza bazı şeyler geliyor. Onları yadırgıyoruz.” der. el-Kisâî: “Benim gibi birisine bu şekilde hitabedilir mi? İnsanların söyledikleri ancak şu tükürüğüm kadardır.” der. Sonra tükürür. el-Yezîdî hiç bir şey söylemeden kalkar gider³⁴.

el-Merzubânî'nin (378/988) rivayetinde de hem cerh hem de ta'dil eden bir ifade bulunmaktadır. Ebu Ömer ed-Dûrî'ye “Genel ahlâka uygun olmayan davranışlar, toplum tarafından yadırganan hareketlerde bulunduğu, açıktan şarap içtiği halde el-Kisâî'yle neden arkadaşlık ediyorsunuz?” diye sorulur. Kıraati iyi bildiği ve sağlam hıfzettiği, Arapçayı çok güzel bir şekilde konuştuğu ve doğru sözlü olduğu için onunla arkadaşlık ediyoruz.” der³⁵.

Bu türlü sözlerin el-Kisâî gibi mütevatir yedi kıraatten birinin imamı olan bir kimseye nispeti uzak görünmektedir³⁶.

Bunlardan başka el-Kisâî'nin ilmî yönüne eleştiriler de gelmiştir. el-Asmaî (216/831) şöyle der: “el-Kisâî dil ile ilgili rivayet ve haberleri Kutrabbül'deki Hutame Araplarından ve Bağdat bölgesinde bulunan diğer kasabalardan alırdı. Sibeveyh ile yaptığı münazarada Sibeveyh'e karşı onların diliyle istişhat etmişti”.

Ebu Hâtim es-Sicistânî (255/868) “Bütün Kûfeliler içinde Kur'an'ı bilen bir âlim yoktur. Arap kelimini da bilmezler. Eğer el-Kisâî, halifelere yaklaşıp da adını çıkarmamış olsalardı hiç bir şey değildi. Onun ilmi delilsiz ve illetsiz bir derlemedir. Sadece Araplardan derlenmiş dağınık hikayeler müstesna, çünkü o onlara dilediğini telkin ederdi. Buna göre o Arapça ve Kur'an hususunda Kûfelilerin en bilgini ve önderleridir. İlmî meselelerde ona başvururlar.” der.

Ebu Hâtim sözünün sonunda, sözünün başındaki el-Kisâî hakkındaki eleştirisiyle çelişkiye düşmektedir. el-Kisâî'yi ahlâkî davranışı ve Araplara şaz nahiv

³⁴. el-Hatib el-Bağdâdî, a.g.e, XI/409; İbnu'l-Cezerî, Ğayetu'n-nihâye, I/539; el-Kiftî, a.g.e, II/264; ez-Zeccâcî, a.g.e, s. 11

³⁵. el-Kisâî, a.g.e, Muk. s. 57

³⁶. el-Kisâî, a.g.e, Muk. s. 57

kurallarından dilediğini telkin etmekle eleştirmektedir. Aslında bu tenkit önemli bir tenkit değildir. Çünkü el-Kisâi rivayet ettiği materyal hususunda güvenilir biri olarak tanınmaktadır. Çağdaşları ve ondan sonra gelenler mevsuk yedi kıraatten birini ondan alarak rivayet etmişlerdir. İlminin sistematik olmadığı delillere ve gerekçelere muhtaç olduğu tenkidi Sibeveyh ile karşılaştırıldığında doğrudur. Ancak o da illetler ve kıyaslar konusundaki bilgisini el-Halîl ve İsa b. Ömer gibi Basralı âlimlerden öğrenmiştir. Hatta o nahiv ilminin kıyasın alt bölümlerinden olduğuna, illet ve deliller gibi kıyasa dahil olan unsurların nahvi kuvvetlendirdiğine ve eğrisini doğrulttuğuna inanmaktaydı. O bu görüşünü bir beyitte şöyle ifade etmiştir:

إِنَّمَا النَّحْوُ قِيَاسٌ يَسَّعُ وَبِهِ فِي كُلِّ أَمْرٍ يُنْتَفَعُ

Nahiv ancak tabi olunan bir kıyastır, ondan herşeyde faydalanılır³⁷.

Ebu Zeyd el-Ensârî: “el-Kisâi Basra’da bize geldi. İsa, el-Halîl ve başkalarıyla karşılaştı. Onlardan nahivle ilgili birçok şey aldı. Sonra Bağdat’a gitti. Hutame Araplarıyla karşılaştı. Onlardan yanlış ve bozuk lehçeler aldı. Bununla Basra’da derlediklerinin hepsini ifsat etti.” der³⁸.

İbn Dürüstevyeh (347/958) “el-Kisâi, zaruret hali dışında caiz olmayan şaz rivayetleri dinler, onları temel kaide yaparak bu kaideye diğerlerini kıyaslardı. “Übülle” denilen mevkide yaşayan Araplarla münasebetlerde bulunmuş bu sayede nahvi ifsat etmiştir.” demiştir³⁹.

Gerçekten de el-Kisâi kıyası çok geniş tutmuştur. Kıyası Araplar arasında şayi olan ve kullanılan ortak dil sınırında da bedevi Arapların kullanımıyla da sınırlı tumamış; Basralılara göre dillerine lahn karışması ihtimali bulunan şehirleşmiş Arapları da kapsayacak şekilde genişletmiştir. Basralılar lugat /dil malzemesini almak için muayyen kabileler seçmişler, diğerlerinin dili bozuktur, gerekçesiyle terk etmişlerdir. Onlar bu kabilelerin dillerini kullanılmayan şaz lehçeler diye isimlendirmişlerdir. Kûfeliler ise Arapların hepsine fark gözetmeksizin itimat etmişler, onlardan nakledilenleri delil olarak kabul etmişlerdir. Onların sözlerine güvenmişler ve kaidelerini ona dayanarak koymuşlardır⁴⁰.

Kûfeli nahivcilerle Basralılar arasındaki ihtilaf bazen gerçeği aramak doğruyu

³⁷. Şevki Dayf, a.g.e, s. 175-176; beyit için, Bkz. el-Kıftî, a.g.e, II/267

³⁸. Yâkut el-Hamevî, Mu’cemu’l-udebâ, V/190; el-Kıftî, a.g.e, II/274

³⁹. es-Suyûtî, Buğyetu’l-vuât, II/164; Taşköprüzâde, a.g.e, I/155

⁴⁰. el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 59; Şevki Dayf, a.g.e, s. 176

ortaya çıkarmak gibi iyi niyetlerden kaynaklanırken, bazen de makam mevki çekişmeleri gibi şahsi hırslara alet edilebiliyordu. el-Yezîdî, el-Me'mûn'un, el-Kisâî de kardeşi Muhammed el-Emîn'in eğiticisi idiler. Herbiri de arkadaşından daha önde olmak ve diğerini devre dışı bırakarak sarayın nimetlerinden tek başına yararlanmak istiyorlardı. Bu sebeple el-Yezîdî Basralı nahivcileri öven, Kûfelileri ise yeren bir kaside yazmıştı. Bu kasideden bazı pasajlar mealen şöyledir:

لهم قِياسُ أحدثوه هُمُ قِياسُ سوءٍ غيرِ مُتفادٍ
فهم من النحو ولو عَمِرُوا أعمارَ عادٍ في أبي جادٍ
أما الكسائي فذاك أمرؤ في النحو حارٍ غيرِ مرادٍ
وهو لمن يأتيه جهلاً به مثلُ سرابٍ البید للصادِ

Onların ortaya çıkardıkları kıyas, uyulmayacak kötü kıyasıdır.

Onlar ebced hesabına göre Ad kavminin ömürleri kadar yaşasalar bile nahiv açısından kötüler.

el-Kisâî'ye gelince o, nahivde istenilmeyen, şaşkın bir kimsedir.

Tanımadan ona gelen kimseye, susamış kimse için çöldeki serap gibidir.⁴¹

Yine el-Yezîdî onun hakkında şöyle demektedir: “Biz geçmişte nahvi evvelki Arapların lisanına kıyaslardık. Bizden sonrakiler onu Kutrabbül büyüklerinin dillerine kıyaslıyorlar. Hepsi de durmadan gerçeğe isabet edilen şeyi nakzetmeye çalışır. el-Kisâî ve taraftarları nahiv ilmini aşağılara doğru yükselttiler”.

el-Kisâî'nin bir defasında okuduğu ayeti karıştırdığı veya yanlışlığı rivayet edilmiştir. Sonra hemen peşinden hatasını anlamış ve düzeltmiştir. Bu konuda da eleştirilecek bir yan yoktur. Her insan yanılabilir, zor durumlarda unutulabilir. el-Kisâî bizzat kendisi de dilinin yanlışlık yaptığını buna engel olamadığını itiraf etmiştir. el-Kisâî bununla ilgili başından geçen bir hadiseyi şöyle anlatmıştır: “Harun er-Reşîd'e namaz kıldırıyordum. Kıraatim de hoşuma gitmişti. Hiçbir çocuğun bile asla yanlışlık yapmayacağı ayette yanlışlık yaptım, ”لَعَلَّهُمْ“⁴² demek isterken ”لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ“ dedim. Vallahi Harun er-Reşîd bana yanlışdın demeye cesaret edemedi, ancak selam verince bana: “Kisâî! Bu hangi lehçedi-

⁴¹ es-Sîrâfî, a.g.e, s. 42

⁴² Muhammed Fuad Abdulkaki, el-Mu'cemu'l-müfehres lielfâzî'l-Kur'ani'l-kerîm, Daru ihyâi't-turâsî'l-Arabî, Beyrut, Lübnan, ts. s.301

r?dedi. Ben: “Müminlerin Emiri!, bazen küheylan da tökezler.” dedim. Öyleyse tamam, dedi”.

Şaban ayı gelince kendisine bir minber kurulur onun üzerinden insanlara Kur’an okurdu. Birgün “⁴³ اَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ” ayetini “أَكْثَرُ” kelimesinin nasbıyla okudu. Okumayı bitirince insanlar ona yönelerek bu kelimeyi niçin mansub okuduğunu sormaya başladılar. Halef b. Hişam (229/844) fırlayarak onun adına mazeret aramak istedi ve şöyle dedi: “el-Kisâi fethalı okuyuşunda “⁴⁴ اِنْ تَرَنْ اَنَا اَقْلَ مِنْكَ مَالًا” ayetindeki “اَقْلَ” lafzı gibi olmasını düşünmüştür.” dedi. el-Kisâi söz alarak insanlara “أَكْثَرُ” ref iledir, dedi. Nasb hâliyle olanı kitaplarından sildiler. Halef’e dönerek “Benden sonra lahn (yanlış) den sâlim olacak birisi var mıdır? dedi. Halef: “Hayır, sen lahnden kurtulamadığına göre senden sonra kimse kurtulamaz. Sen Kur’an’ı küçüklüğünde okudun. Büyüklüğünde insanlara okutuyorsun. Kur’an’ı düzgün okuyabilmek için dil rivayetlerini ve nahvi öğrenmeye yöneldin.” dedi⁴⁴.

el-Kisâi ve el-Yezîdî Harun er-Reşîd’in yanında biraraya gelmişlerdi. Cehri olarak kılınması gereken bir namaz vakti gelmişti. el-Kisâi’yi öne geçirdiler namaz kıldırıyordu. “⁴⁵ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ” ayetini yanlış okudu. Selam verince el-Yezîdî: “Hele bak! Kûfe halkının kıraat imamı “⁴⁶ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ” u karıştırıyor dedi. Cehri olarak kılınması gereken başka bir namaz vakti gelince bu defa imamlığa el-Yezîdî’yi geçirdiler. O da fatiha suresinde yanlış. Selam verince el-Kisâi şöyle bir vecize söyledi: “Dilini muhafaza et, tenkit ettiğin yanlışla sen de düşersin”.

el-Ferrâ ise onu “el-Kisâi ölüp gitti, “⁴⁷ اِنْ” nin kullanım vecihlerini, “⁴⁸ نَعَمْ” ve “⁴⁹ نَدَى” nin meftuh olarak okunacağı yerleri, hikaye konumlarını iyi ayırt edemezdi.” şeklinde tenkit etmiştir⁴⁶. Dilin henüz oluşum safhası olan o devirde bu durum tabii karşılanabilir. el-Ferrâ sadece el-Kisâi için değil, diğer bazı meşhur şahıslar hakkında da benzer iddialarda bulunmaktadır. O şöyle demiştir: “el-Halîl “⁵⁰ نَدَى” yı iyi anlayıp söyleyemezdi. Sibeveyh ise “⁵¹ تَعَجَّبَ” ün sınırlarını anlayamazdı”. Bu türlü tenkitler bu şahsiyetlerin herhangi birinin değerini azaltmaz. Nitekim İmam eş-Şafîi: “Arap dili diğer dünya dilleri içinde en çok ekole, en çok kelimeye sahip olan bir dildir. Peygamber (s.a.v.) den başka bütününü ihata eden hiçbir kimse bilmemekteyiz.” demiştir⁴⁷.

⁴³. el-Kehf 18/33

⁴⁴. el-Hatib el-Bağdâdî, a.g.e, XI/408; İbnu’l-Cezerî, Ğayetu’n-nihâye, I/538; el-Kiftî, a.g.e, II/263

⁴⁵. el-Kafirun 109/1

⁴⁶. Yâkut el-Hamevî, Mu’cemu’l-udebâ, V/191; es-Suyûtî, Buğyetu’l-vuât, II/163

⁴⁷. el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 62

d) *el-Kisâi'nin Eserleri:*

el-Kisâi nahiv, lügat ve kıraatler konusunda birçok eser bırakmıştır. Bu eserler kaynaklarda zikredilmekte, fakat bize ulaşan sadece birkaçıdır. Bu eserlerden bazılarında diğer bazı yazarlar onlardan yaptıkları iktibaslarla işaret etmişlerdir. el-Kisâi'nin bu kadar çok eseri olması tabiidir. Daha önce badiyeye yaptığı bir ilmî seyahatinde Araplardan duyduğu dille ilgili malzemeleri yazmak için on beş şişe mürekkep harcadığını öğrenmiştik. Kaynakların el-Kisâi'ye nispet ettikleri eserler şunlardır:

- 1) el-Âsâr fi'l-kırâât. (Tarihu Bağdad, XI/403; İnbâhu'r-ruvât, II/257)
- 2) Eczâu'l-Kur'an. (el-Fihrist, s. 55)
- 3) İhtilâfu'l-aded. (el-Fihrist, s. 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; İnbâhu'r-ruvât, II/271; Ğâyetu'n-nihâye, I/539)
- 4) İhtilâfu mesâhifi ehli'l-Medine ve ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Basra. (el-Fihrist, s. 54)
- 5) Eş'aru'l-muâyât ve tarâikuha. (el-Fihrist, s. 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Sadece "Eş'aru'l-muâyât" ismiyle geçtiği kaynaklar; Buğyetu'l-vuât, I/164; Miftâhu's-saâde, I/156; "Eş'âr" ismiyle, Ğâyetu'n-nihâye, I/539)
- 6) Ta'likât alâ sıygati't-talâk fi beytin mine's-şir: Tabakât yazarlarından el-Kisâi'nin biyografisini yazanlardan hiçbiri bu eseri zikretmemiş ancak Brockmann İngiltere müzesi 1203 takım 12 numarada bir nüshasının olduğunu zikretmiştir. Muhtemelen Harun er-Reşid huzurunda Kadı Ebu Yusuf (182/798) ile aralarında geçen şairin

فَأَنْتِ طَلَّقَ وَالطَّلَاقُ عَزِيمَةٌ ثَلَاثًا وَمَنْ يَحْرَقْ أَعْقُ وَأَظْلَمُ

"Sen boşsun, boşama/talâk üç defa kesin karar vermektir, kim bu kuralı bozarsa pek küstah ve zâlimdir."⁴⁸ sözü hakkındaki tartışmayı konu edinen küçük bir risaledir⁴⁹.

- 7) el-Hudûd Fî'n-Nahv: (İnbâhu'r-ruvât, II/271): Leipzig kütüphanesinde bulunan bir nüshası sonradan kaybolmuştur. İbn Faris'in (391/1000) "Kasasu'l-leyli ve semrun-nehâr" (Leipzig/Rifâiyye, 354) adlı yazma eserinin 128. varakasının üzerinde o gurupta bulunan kitapların bir listesi mevcuttur. Başında da

⁴⁸ ez-Zeccâcî, a.g.e, s. 259

⁴⁹ el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 63

el-Kisâi'nin "el-Hudûd Fi'n-Nahv" adlı eseri bulunmaktadır⁵⁰.

8) el-Hurûf: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buġyetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/156)

9) el-Aded: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buġyetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/156; İnbâhu'r-ruvât, II/271) Kûfelilerin Kur'an ayetlerinin sayısı hakkında telif ettikleri kitaplardan birisidir⁵¹.

10) el-Kirâât: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buġyetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/156; İnbâhu'r-ruvât, II/271) ; el-Ezherî bu kitap hakkında "el-Kisâi'nin Kur'an kıraatleri hususunda bir kitabı var. Onu Ahmed b. Ali b. Razîn'e okudum, ve ona "Abdurrahîm b. Habîb bunu size el-Kisâi'den mi rivayet etti? diye sordum, o da onu sonuna kadar ikrar etti." demektedir⁵².

11) Kısasu'l-enbiya: (Keşfu'z-zunûn, II/1328 de zikredilmiştir.)⁵³

12) Mâ Telhanu Fihi'l-Avâm.

13) Müteşâbihu'l-Kur'an: Keşfu'z-zunûn, II/1584 de şöyle denilmektedir: "Müteşâbihu'l-Kur'an ilmi: Bu konuda ilk eser veren el-Kisâi'dir. es-Suyûtî "al-İtkân" da "Altmış üçüncü nevi müteşâbih ayetler hakkındadır. Bu konuda birçok yazar eser telif etmiştir. Sanırım en ilkleri el-Kisâi'dir." demiştir.

Brockelmann (2/199) bu eserin üç yazma nüshasını zikretmektedir. İlki Paris, 665/4 de "el-Müştebih Fi'l-Kur'an" adıyla; ikincisi, İstanbul Umumi Kütüphane 436 da "el-Müştebihât fi'l-Kur'an" adıyla; üçüncüsü, Kavala kütüphanesi, Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1/28 bölüm 15 numarada kıraatler bölümünde "Me'stebehe min lafzi'l-Kur'an ve tenâzara min kelimâti'l-Furkân" adıyla kayıtlıdır⁵⁴.

14) Muhtasarun fi'n-nahv: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buġyetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/156)

15) el-Masâdir: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buġyetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/156)

16) Maânî'l-Kur'an : (Tarihu Bağdad, XI/403; İnbâhu'r-ruvât, II/257, 271,

⁵⁰. el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 63-64

⁵¹. İbnu'n-Nedîm, a.g.e, s. 56

⁵². el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 64

⁵³. el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 64

⁵⁴. el-Kisâi, a.g.e, Muk. s. 64-65

III/14; el-Fihrist, s. 51; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buğ-yetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/156)

el-Ezherî Tehzîbu'l-Luğa'sında (I/16) bu kitap hakkında "el-Kisâî'nin Maâni'l-Kur'an konusunda güzel bir kitabı vardır. el-Ferrâ'nın aynı adlı kitabından aşağı derecededir. Ebu'l-Fadl el-Munzirî bu kitabı bana verdi ve hakkında "Muhammed b. Câbir, Ebu Ömer ve el-Kisâî yoluyla aldım dedi." demiştir⁵⁵.

el-Ahfeş Saîd b. Mesade (215/830) el-Kisâî'nin bu kitabı yazarken kendisinin aynı konudaki kitabına dayandığını ileri sürerek şöyle der: "Beraber toplantı yaptığımız günler devam ederken el-Kisâî benden Maâni'l-Kur'an konusunda bir kitap yazmamı istedi. Ona Maâni'l-Kur'an konusundaki kitabımı yazdım. Onu kendisine asıl nüsha yaparak Maâni'l-Kur'an konusunda bir kitap yazdı. el-Ferrâ da Maâni'l-Kur'an konusundaki kitabını bu ikisine dayanarak yazdı".

Ebu Ömer ed-Dûrî bu kitabın anlaşılmasının zor olduğunu on defa okuyanın bir daha okumak zorunda kalacağını söylemiştir⁵⁶.

17) Maktuu'l-Kur'an ve mevsûlüh: (el-Fihrist, 55, 98 ; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; İnbâhu'r-ruvât, II/271)

18) en-Nevâdiru'l-kebîr: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, 5/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buğ-yetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/155 ; İnbâhu'r-ruvât, II/271)

19) en-Nevâdiru'l-evsat: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buğ-yetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/155)

20) en-Nevâdiru'l-asğar: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buğ-yetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/155)

21) el-Hââtü'l-meknî bihâ fi'l-Kur'an: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; İnbâhu'r-ruvât, II/271'de "Hââtü'l-Kinâye" adıyla geçmektedir.

22) el-Hicâu: (el-Fihrist, 98; Mu'cemu'l-udebâ, V/200; Ğâyetu'n-nihâye, I/539; Buğ-yetu'l-vuât, II/164; Miftâhu's-saâde, I/155 ; İnbâhu'r-ruvât, II/271)

"Mâ Telhanu Fihî'l-Âmme" :

Kitabın muhakkiki Ramazan Abdu'ttevvab'ın belittğine göre eserin üç

⁵⁵. el-Kisâî, a.g.e, Muk. s. 65

⁵⁶. el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e, XI/411; el-Kiftî, a.g.e, II/265

yazması bulunmaktadır. Bu üç yazmadan ilkinin C. Brockelmann neşretmiştir. Brockelmann bu kitabı *al-Âşûriyyât* dergisinin onüçüncü sayısında (s. 29-46) neşretmiştir. Kitaba Almanca iki buçuk sayfa önsöz yazmıştır. Bu neşrinde kitabın Berlin nüshasını esas almıştır. Önsözde kitabın müellifinden, kitabın müellife nispetinin doğru olup olmadığından, metodundan ve bu kitabın diğer lahn konusunda yazılan eserlerle alâkağsından bahsetmiştir⁵⁷.

Bazı müellifler *el-Kisâi*'nin biyografisini yazan tabakât kitaplarında söz konusu eserin isminin zikredilmemesi sebebiyle *el-Kisâi*'ye aidiyeti hususunda şüpheye düşmüşlerdir. Muhakkik bu durumun kitabın *el-Kisâi*'ye ait olmasını engellemeyeceği kanaatindedir. Tabakat kitaplarında kitabın adının geçmemesinin kitabın *el-Kisâi*'ye ait olmayışına delil teşkil etmeyeceğini başka bazı yazarlardan da örnekler vererek açıklamaktadır⁵⁸.

Brockelmann da kitabın *el-Kisâi*'nin teliflerinden olduğunu tercih etmiştir.⁵⁹ Kitabın ikinci neşri tahkikli olarak Hidistan'ın Bombay camisi kütüphanesindeki yazma nüshaya dayanarak "*Selâsü Resâil*" başlığıyla bir mecmua içinde (s. 19-67) Abdülaziz Meymenî tarafından yapılmıştır⁶⁰.

Üçüncü yazma Berlin 8103 numaradadır. Sekiz sayfadan ibaret olup bir mecmua içinde 111-115. varaklar arasında yer almaktadır. Dördüncü yazma, Bağdatta Irak Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bir mecmua içerisinde on bir sayfadan ibarettir. 41'den başlayıp 46. varakta sona ermektedir.

el-Alâi nüshası: İstanbul Nur-u Osmaniye kütüphanesi 4884 numarada kayıtlıdır. Kitapta yer alan kelimeler alfabetik sırayla dizilmiştir. Onuncu yüzyıl âlimlerinden Muhammed b. Ahmed el-Hanefî *el-Alâi*'nin yazmalarındandır. Altı varaktır. "*en-Nasîhatu't-tâmme li'l-hâssati ve'l-âmmeh*" başlığını taşımaktadır⁶¹.

Altıncı nüsha "*Kitâbu'l-İfhâm Fîma Telhanu Fihî'l-Avâm*" adıyla Daru'l-Kutub Mısriyye, Talat kütüphanesi mecmuaları arasında 190 numarada kayıtlıdır. (s. 307-327)⁶².

Son olarak kitabı bu nüshaları da göz önünde bulundurarak Ramazan

⁵⁷. *el-Kisâi*, a.g.e, Muk. s. 81

⁵⁸. *el-Kisâi*, a.g.e, Muk. s. 71

⁵⁹. *el-Kisâi*, a.g.e, Muk. s. 71

⁶⁰. *el-Kisâi*, a.g.e, Muk. s. 81

⁶¹. *el-Kisâi*, a.g.e, Muk. s. 82-83

⁶². *el-Kisâi*, a.g.e, Muk. s. 85

Abduttevvab tahkik ve neşretmiştir. Kitap 167 sayfadan müteşekkildir. İlk 99 sayfada muhakkik, el-Kisâî'nin biyografisinden, eserlerinden ve kitabın yukarıda zikredilen nüshalarından bahsetmiş, 99-139. sayfalar arasında kitabın tahkikli şeklini yazmıştır. 141-160. sayfalarda, Kur'an ayetleri, hadisler, lehçeler, kafiyeler ve özel isimlerle ilgili beş ayrı fihrisat yer almaktadır. 160-167. sayfalar Arapça ve batı dillerindeki kaynaklar bibliyografyasını ihtiva etmektedir⁶³.

El-Kisâî'nin Nahiv İlmindeki Yeri:

a) el-Kisâî'nin Nahivdeki Metodu:

el-Kisâî öğrencilik döneminden sonra Bağdat'ta hocalık kürsüsüne oturduğu sırada iki farklı metodun etkisi altında bulunmaktaydı. Bunların ilki aklın otoritesinin geçerli olmadığı, rivayete dayalı ve nakille bağımlı olan kıraat ehlinin kullandığı bir metot idi. Diğerisi ise imkan bulduğu ölçüde nakli aklın hakimiyetine vermeye çalışan, akılla kayıtlı, kıyasa dayalı Arap dilbilimcilerinin benimsemiş oldukları akılcı metot idi.

Onun ilmi hayatında bu ikisinin ortası olan bir yol tuttuğu gözlenmektedir. Onun bu sözü edilen eklektik tarzı her iki metodun da izlerini taşımaktaydı. O iki metottan sadece birine tamamen bağlı kalmayı becerememişti. Çünkü her iki eğilim de üzerrinde belirli etkiler bırakmıştı.

Tesiri altında bulunduğu bu dualizmin etkisiyle kıraatini birçok kıraatten seçerdi. Böylece sanki bir yandan farklı kıraatleri, diğer yandan Arap dili hususunda sahip olduğu farklı görüşleri uzlaştırmaya çalışırdı.

Yine etkisinde bulunduğu bu dualizmin tezahürü olarak Bağdat ve civarının kırsalında yaşayan ve Basralıların dil kaynağı olarak kabul edip dil malzemesi almaya layık görmedikleri bedevi Araplardan dille ilgili rivayetleri almıştır.⁶⁴

Görüldüğü kadarıyla eski âlimler el-Kisâî'nin bu akibetini sezinlemişler, fakat açığa vurmamışlardır. Onlar el-Kisâî'nin ilk eğitiminin onun üzerinde bıraktığı etkileri algılayamamışlardır. Bu nedenle sürekli onun dilcilerle kıraatçilerin metodlarını birbirine karıştırmasını tenkit ediyorlardı. Ebu Zeyd el-Ensârî: "el-Kisâî Basra'da bize geldi. İsa, el-Halîl ve başkalarıyla karşılaştı. Onlardan nahivle ilgili birçok şey aldı. Sonra Bağdat'a gitti. Hutame Araplarıyla karşılaştı. Onlardan yanlış ve bozuk lehçeler aldı. Bununla Basra'da derlediklerinin hepsini

⁶³. Bkz. el-Kisâî, Ali b. Hamza, Mâ telhanu fihi'l-âmme, Tah: Ramazan Abduttevvab, Mektebetu'l-hanci, Kahire, Mektebetu'r-Rifâi, Riyad, 1982, s. 1-167

⁶⁴. Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.112-113

ifsad etti.” der.⁶⁵

Gerçekten de o önceki kültürünün etkilerinden kurtulamadı. Aralarında dolaştığı diğer taşra Araplarıyla ilgilendiği gibi Hutame Araplarıyla da ilgilendi. Hicaz Necid ve Tihame taşralarındaki uzun seyahatlerinde onlardan dil malzemeleri derledi. Anlatılanlar ışığında onun metodunun özelliklerini aşağıdaki maddelerde sıralamak mümkündür:

1- Onun nahvi kalam felsefesinden doğrudan etkilenmemiştir. Onun kalamcıların görüşlerinden etkilenmiş olduğuna dair herhangi birşey nakle dilmemiştir. Basralı nahivciler hakkında yabancı kültürlerden etkilendikleri ve nahivlerini yabancı etkisine açık hâle getirdikleri şeklinde yapılan ithamlar türünden onun bir yabancı etkisine bulaşması söz konusu olmamıştır. Bu nedenle onun nahvi direkt herhangi bir felsefî etki taşımamaktadır. Ancak kalamcıların görüşlerinin etkisi altında bulunan Basra nahvini çalışması sırasında dolaylı olarak gelmiş olanlar bulunabilir. Dolayısıyla onun yanında nahivdeki âmilin Basralıların felsefî illetten alarak ona yükledikleri gücü yoktur. O nahivdeki mamulleri de Basralıların tasavvur ettiği gibi tasavvur etmemektedir. O aynı anda ve bir yönden bir âmilin iki mamûlü olmasını kabul etmektedir. Aynen bir mefule müteaddi bir fiilin bir isim ve onun zamirinde âmil olmasını caiz görmesi gibi. Ona göre bu durum, kalamcıların görüşüne göre iki ma'lûlün bir tek illet ile etkilenmesini gerektireceği için imkansızdır görüşlerinin aksine caiz bir durumdur. O زيدا ضربته “Zeyd’e, ona vurdum.” örneğinde زيدا kelimesini ondan sonra gelen ضربته fiiliyle tefsir edilen mahzûf bir fiille değil, bizzat bu fiilin kendisiyle mansub yapmaktadır. Ona göre buradaki zahir fiil hem زيدا ismini hem de onun zamirini nasbetmektedir. Bunu yaparken Basralılara göre kendi başına ancak bir mefule müteaddi olan bu fiilin iki mefule nasıl müteaddi olabileceği şeklinde yöneltilecek bir itiraza aldırış etmemektedir.

Onun nahivdeki ekolüne göre failsiz fiil düşünülemez. Ancak o, bazen fiilin failsiz de olabilmesinin caiz olduğunu kabul etmiştir. Halbuki mantıkçı nahivcilere göre fiilin mutlaka bir faili olmalıdır. O bu görüşü uyarınca münazaa babında bir mamûl üzerinde çekişen iki fiilden ikincisinin amel ettirilmesi durumunda birinci fiile fail takdiri veya teviline ihtiyaç duymamaktadır.

2- Senedi sahih olduğu takdirde dil ile ilgili rivayetlerde bir kişinin rivayet ettiği haberlere veya fesahatlerine güvendiği şaz haberlere ehemmiyet verirdi.

⁶⁵. Yâkut el-Hamevî, Mu’cemu’l-udebâ, 5/190; el-Kıftî, a.g.e, 2/274; Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.113

Bunlar içinde taşrada yaşayan ve onlardan aldığı dil malzemeleriyle dili bozmakla itham edildiği Hutame Arapları da vardı. Bazen Basralı nahivcilerin yerleşik kaidelerine aykırı olarak bu sözü edilen nadir kural ve kaidelere kıyaslama yaparak bunlara benzer durumları kabul ettği olurdu.

Mesela جوار “cariyeler” kelimesindeki görüşü: Bu kelime ona göre lafzen mankûs kelimelerden değildir. O bunu gayr-i munsarif kabul eder ve el-Farazdak’ın aşğıdaki beytinde geçen şekle istinaden fetha ile mecrur yapar:

فَلَوْ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ مَوْلَىٰ هَجَوْتُهُ وَلَكِنْ عَبْدُ اللَّهِ مَوْلَىٰ مَوَالِيَا

“Eğer Abdullah Arap ırkıdan olmayan Arap vatandaşı olsaydı onu hicvetmeye değer bulurdum. Ancak o Arap ırkıdan olmayan Arap vatandaşına da bir sığintıdır” .

Bu görüşü ondan önce de Basralılardan İsa b. Ömer es-Sekafî, Ebu Zeyd el-Ensârî gibi âlimler savunmuştur. Onların dışındaki diğer Basralılar ise bunu mankûs isim gibi kabul etmektedirler. Bu, Abdullah b. Ebi İshak el-Hadramî’nin dikkat çektiği bir görüştür. Zikredilen beytinde el-Farazdak onu yanlış saymıştır. Bu olayın hikâyesi meşhurdur. Sibeveyh bunu şairin zorunlu durumlarda başvuracağı şiir zaruretlerinden saymıştır. O el-Farazdak’ın beytinden sonra Hüzeli kabilesine mensup aşağıdaki beyti nakletmiş:

أَبَيْتُ عَلَىٰ مَعَارِيٍّ وَأَصْحَاتٍ بَيْنَ مَلَوْبٍ كَدَمِ الْعَبَاطِ

“İçlerinde kusursuz ve kokulu bedenler olan beyaz yataklarda yatarak gecelerim.”

Peşinden de şu yorumu eklemiştir: “Şairler mutlaka harekelemeleri gereken bir yerde buna mecbur kaldıkları zaman bunu asıl kaideye göre yorumlamışlar, yani fetha ile mecrur yapmışlardır.”

Şairin aşağıdaki beytine kıyaslayarak aslında cümleye muzaf olan حيث yü müfred kelimeye muzaf yapmış ve bunu caiz saymıştır. İbnu’l-A’râbî’ye ait olan bu beyit şöyledir:

وَنُطْعُهُمْ حَيْثُ الْحَبَىٰ بَعْدَ ضَرْبِهِمْ بَيْضَ الْمَوَاضِي حَيْثُ لِي الْعَمَائِمِ

“Kılıçların keskin yerleriyle onların sarık sarılan yerlerini (kafalarını) vurduktan sonra kuşak sarılan yerlerini (böğürlerini) mızraklarla deleriz.”

Bu nedenle el-Kisâî en çok yaygın ve galip olan genel prensiplere önem veren Basralıların tenkitlerine hedef olmaktadır. Basralılara göre bu genel

hükümlerin dışında kalanlar şaz olarak nitelendirilir ve fasih kimselerden rivayet edildiği için sıhhati sabit olması nedeniyle inkar edemediklerinden dolayı sadece ezberlemekle yetinilir onlara kıyas yapılmazdı.⁶⁶

el-Kisâi ise böylesi rivayetlere sonuna kadar güvenir ve her ne kadar Arap dilinde başka örneği bulunmasa da onlara başkalarını kıyaslardı. Basra ekolünün mensuplarından ve Ebu'l-Abbas el-Müberred'in öğrencilerinden olan İbn Dürüsteveyh şöyle derdi: "el-Kisâi ancak zaruret hâlinde caiz olacak şaz bir kuralı duyar, onu temel bir kaide yapar, sonra diğerlerini koyduğu bu kaideye kıyaslardı. Bu davranışıyla nahvi ifsat etmiştir."

el-Kisâi'nin Araplardan yapılan rivayetlere itimadının en iyi göstergesi Bağdat'a ilk geldiği sırada el-Hasen b. Kahtibe'nin huzurunda yapılan nahiv tartışmasında İsa b. Ömer es-Sekafi el-Basri ile aralarında geçen şu konuşmadır. el-Kisâi anlatarak şöyle diyor: Ona "هَمْكَ مَا أَهْمَكَ" "İlgin seni ilgilendirenedir." terkiibini sordum. Hemen bana şöyle şöyle olursa caiz olur demeye başladı. Ben de ona dedim ki: Allah hayrını versin. Ben sana Arapların bu husustaki kullanımlarını soruyorum. Sen ise onların kullandıkları sözden bir örnek vermedin.

3- Bunlara ek olarak el-Kisâi kıyasa önem veren dилcilerden idi. Muhtemelen bu özellik Basra ekolünün onun üzerinde bıraktığı tesirden kaynaklanıyordu. O bu konuda şöyle diyordu:

إِنَّمَا النِّحْوُ قِيَاسٌ يَسَّعُ وَبِهِ فِي كُلِّ عِلْمٍ يُنْفَعُ

Nahiv ancak bir kıyastır uyulur, ondan her ilimde faydalanılır. Ancak onun kıyası uygulama bakımından Basralıların kıyasından farklıdır. Basralılar kıyas yaparken sonuçlarının doğru olacağına kanaat getirdikleri bir aslı tümevarım sonucu elde ediyorlar ve cüzi meseleleri ona kıyaslıyorlardı. el-Kisâi ise fesahatine güvendiği bir bedeviden duyacağı bir temel cümleyle yetiniyor ona başkalarını kıyaslayabiliyordu. Hatta bu cümle bir başka benzerinin olmadığı ve Basralıların şaz diye isimlendirdiği ve itimat etmediği türden olsa bile o bunu kullanmakta sakınca görmüyordu.

Basralılar el-Kisâiyi belki de dil malzemelerinin kimlerden alınıp kimlerden alınmayacağı hususunda kendilerinin koyduğu kurala uymadığı için aşağılamışlardır. O onların koyduğu fesahat belirleyici ve sınırlayıcı kurallara uymadığı gibi kaynaklarının dairesini daha da genişletmiş, içerisine Basralıların fasih kimseler olarak kabul etmedikleri Hutame Araplarını ve Bağdat kırsallarını

⁶⁶ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.115

da dahil etmiştir. el-Kisâi'nin onları fasih kabul ederek onlardan dil malzemesi almış olması Basralılara göre dili dejenere etmek anlamına gelmekteydi.

Basra ekolünün önde gelenlerinden Ebu Zeyd el-Ensârî'nin el-Kisâi'yi nahvi ifsat etmekle suçladığını belirtmiştik. Basralıların bu ifsat suçlaması olsa olsa onların koydukları birtakım katı kuralların ifsadı ve ihmali anlamına gelmektedir. Dilin özüne dokunan veya nahve yönelik bir ifsat olup olmadığı ise delile ve ispata muhtaçtır. Basralıların böyle bir delil ve ispatı ortaya koyabilmeleri ise biraz su götürür bir meseledir.

4- el-Kisâi hadisleri nahivde delil olarak kullanmama hususunda Basralılardan etkilenmiştir. Bu nedenle bir gramer kuralının hadisle doğrulanması veya bir kuralın tespitiinde hadisin kullanılması gibi durumlarda hadisleri kaynak olarak kullanmamıştır. Ebu Hayyan şöyle demektedir: “Nahiv ilminin ilk kurucuları ve Arap dilini tümevarım yöntemiyle araştırıp derleyen ilk âlimlerden, Basralı Ebu Amr b. el-Alâ, İsa b. Ömer, el-Halil b. Ahmed, Sibeveyh ve Kûfe imamlarından el-Kisâi, el-Ferrâ, Ali b. el-Mubarek el-Ahmer ve Hişam ed-Darîr bunu (yani nahivde hadisle istişadı) yapmamışlardır. Her iki ekolden sonra gelenlerde bu hususta öncekileri takip etmişlerdir” .

el-Kisâi'nin hadisle istişadı kabul etmemesi tamamen Basra ekolünün onun üzerindeki bir etkisi olarak görünmektedir. Bu durum gerçekten temel kaidelere aykırı bir beyit bile bulsalar onu alıp asıl yapacak kadar gevşek davranan Kûfe ekolü mensupları ve kendisi bir kıraat imamı olması ve kıraatlerin de temelde hadis rivayetine dayanması sebebiyle el-Kisâi gibi bir imamın hadisle istişadı kabul etmemesi şaşılabilecek bir durum doğrusu!

En iyimser tahminle bunun açıklaması şudur: el-Kisâi her ne kadar Kûfe nahiv ekolünün kurucusu ise de onun nahvi sırf Kûfe nahvi değildir. O Basralı hocalarının etkisinden tamamen kurtulamamıştır. Birçok konuda onların görüşleri ve eğilimlerine itimat ederdi. Birçok meselede özellikle el-Halil b. Ahmed başta olmak üzere onların görüşlerine muvafakat ederdi. Daha sonra Kûfeliler bu görüşlere muhalefet etmişler ve o konularda kendilerine has kendi metotlarına uyan yeni görüşler edinmişlerdir. Onun Basralılara uyduğu bazı görüşleri şunlardır:

Nasb edatı “ن” in لا ve ا harflerinden oluştuğunu kabul etmesinde el-Halil'e uymuştur.

Harfi cerrin hazfinden sonra ا i masdariye ve sonrasının mahallinin عجب

هذا أن تقدم على هذا örneğinde cer oluşu hususunda el-Halil'e uymuştur.

نعم nin fiil oluşu ve taaccüb konusunda أَفْعَلَ nin fiil olduğu hususunda Basralıları takip etmiştir.

“نَعْمًا هِيَ” deki مَا nın “şey” anlamında tam marife olduğu hususunda Sibeveyh'in görüşünü kabul etmiştir. Sibeveyh bunun örneğini el-Kitab'da şöyle vermiştir: غَسَلَهُ غَسْلًا نَعْمًا ، أَي نَعْمَ الْغَسْلِ “Onu ne güzel yıkadım.” Bu terkipte مَا elif lâmlı isim anlamına olmasından dolayı faildir. Gramer bakımından mahsûstur.

Üç harfli olan bir kelimenin terhiminin caiz olmadığı görüşünde olması. Bu aynı zamanda el-Halil ve Sibeveyh'in görüşüdür. el-Kitab'da bu şöyle açıklanır: “Üç harfli hiçbir ismin son harfi “hâ” olmadıkça herhangi bir harfi düşürülemez. el-Halil : “sonu “hâ” olmayan isimleri Araplar beş harfli olanı dörde, dördü üçe indirmek için düşürdüler. Bunu ismi üç harfli olana yaklaştırmak veya ona dönüştürmek için böyle yaptılar. Çünkü en son düşürülecek biçim üç harfli olandır. Çünkü bu biçim anlamı bozmadıkça kelimelerinin en hafif şeklidir. Bundan daha fazlasını düşürmeyi kabul etmezler. Yapabilecekleri en son sınır bu kadardır.” demektedir.

Sonuç olarak el-Kisâi Kûfe ekolünün kurucusudur. Kûfe ekolünün hala takip ettikleri bir metot çizmiştir. Çünkü bilindiği kadarıyla kendisi Basralıların üslupları dışına çıkan ilk Kûfelidir. Onların birçok görüşlerine muhalefet etmiş, onların birçok temel prensiplerini değiştirmiştir. Onun metodunun izlerini kendinden sonra gelen birçok Kûfeli nahiv âliminde görmek ve gözlemlemek mümkündür.⁶⁷

b) Nahivde Kûfe Ekolünün Kurucusudur:

Herhangi bir ilimde belli bir ekolün oluşması genellikle bir sebebe veya sebeplere dayanmaktadır. Her ne kadar bir tek sebebe irca etmek doğru olmasa da yine de bir sebebinin olduğu söylenmektedir. Zaman zaman tek ekole sahip ilim adamları arasında da ihtilaflar olmuş, fakat bunlar ayrı bir ekol oluşturacak seviyede su yüzüne çıkartılmış ihtilaflar olmamıştır. Mesela Sibeveyh, hocaları el-Halil b. Ahmed ve Yunus'a itiraz etmiş, onların her görüşüne katılmamıştır. Sibeveyh'in “el-Kitab” ında “el-Halil'in iddiası şöyledir.” “Yunus bunun şöyle olduğunu iddia eder.” gibi ifadelerle rastlanılmaktadır⁶⁸. Bu gibi ifadeler el-Halil veya Yunus'un ortaya koyup da her ikisinin de öğrencisi olan Sibeveyh'in onlara

⁶⁷. Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.117-119

⁶⁸. el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 306

katılmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Ancak onlar zamanında tartışmalar ayrı bir ekol oluşturacak seviyeye gelmemiştir.

Sîbeveyh ile el-Kisâi arasında nahiv kitaplarında “Zenbûriye Meselesi” diye anılan tartışmadan sonra Kûfe ve Basra ekollerinin yöntemleri aşamalı olarak belirginleşmeye başlamıştı. Her grup kendi ekolünün görüşlerini benimsiyor, bu görüşleri öğrencilerine miras olarak devrediyorlardı⁶⁹.

Söz konusu tartışma sadece ekol taassubuna dayalı olarak yapılmamıştı. Bu tartışmanın en önemli sebeplerinden biri, âlimlerin halifenin sarayına yaklaşarak iyi bir hayat standardına kavuşma arzularıydı. Belki de Sîbeveyh Bağdat’a Harun er-Reşid’e geldiğinde en büyük arzusu sultanın çocuklarının eğiticiliğini elde edebilmek ve hâlihazırda bu görevi yürüten el-Kisâi’nin makamını ele geçirmekti. Bu esnada el-Kisâi sarayda halifenin oğulları el-Emîn ve el-Me’mûn’un mürebbiliği görevini yürütüyordu. el-Kisâi’nin mevkiini kaybetme endişesi Sîbeveyh’in makam kazanma isteğiyle çatışınca söz konusu münazara oldu. Bu münazaranın arka plânında bir ekol taassubu işareti görülmemektedir. Neticede halifenin sarayına davet edilen bedevî Arapların bu münazarada kimin iddiasında doğru kimin yanlış olduğu hususunda hakemlik yapmaları istenmiş, onlar da el-Kisâi’nin tarafını tutunca münazara el-Kisâi’nin zaferiyle sonuçlanmıştır⁷⁰. Bu münazarada hakemlik yapacaklara, el-Kisâi lehinde görüş belirtmeleri için rüşvet verildiği ve benzeri iddialar bu tezi doğrular gözükmemektedir.

Daha önce el-Kisâi’nin Basralı hocalardan ders aldığını görmüştük. Genelde ekoller oluşurken daha önce kurulu, köklü ve yerleşik bir ekol veya akımın varlığını görmek mümkündür. Zaten Kûfe ekolünün kaynakları incelendiğinde bu kaynaklardan birinin ve en temelinin de Basra ekolü olduğu görülmektedir. el-Kisâi ile Sîbeveyh arasındaki münazara Kûfe nahiv ekolünün istiklâlinde dönüm noktası olmuştur denilebilir⁷¹. Daha önceleri Kûfe ekolü Basra ekolünün bir uzantısı mahiyetindeyken artık kendine has yöntemi ve değerlendirmeleri olan bir ekol olarak nahiv ilmi sahasında müstakîl varlığını ortaya koymaya başlamıştır. Şüphesiz bunda en büyük katkı bu ekolün müessisi el-Kisâi’ye aittir.

Klâsik tabakat kitaplarının yazarları ve bazı çağdaş yazarlar Kûfe nahiv ekolünün kurucusu olarak Ebu Cafer er-Ruâsî’yi kabul etmektedirler⁷². Abdülâl

⁶⁹. el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 306

⁷⁰. el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 307

⁷¹. Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.67

⁷². Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.67

Sâlim Mükerrerem⁷³ ve Ahmed Emin⁷⁴ bunlardandır. Ancak Mehdi el-Mahzûminin dediği gibi el-Kisâiden önce bu ünvanı hakedecek birisi yoktur⁷⁵.

c) Nahiv İstilahlarının Ortaya Çıkışına Ve Yerleşmesine Öncülük Etmiştir:

İlim dallarının ıstılahları, terminolojileri o ilim dallarında uğraşanların belirli kavramlar üzerinde anlaşmaları sayesinde oluşmaktadır. Bu kavramları kullananlar arasında diğerlerine göre farklı anlamlarda kullananların olduğu da görülmektedir. Bunun nedenini o alanlarda çalışanların metotlarının farklılığı ve içinde bulundukları sosyal ve kültürel ortamların değişikliğinde aramak gerekir. İçinde yaşanan değişik coğrafyalar ve tabii çevre de bu kavramların oluşum ve farklılığına etki etmektedir. Alan veya ilim dalı aynı olmasına rağmen Basralıların ve Kûfelilerin kendilerine has farklı ıstılahları vardır. Nitekim genel olarak Kur'an hadis ve fıkıh ilimleri Kûfe'de egemen iken Basra'ya mutezile ekolünün de etkisiyle felsefe ve diğer ilimler egemen olmuştur⁷⁶. Sözü edilen ıstılahları, ilmî kudreti ne derece ileri olursa olsun bir ferdin tek başına oluşturması düşüncülemez. Bunu ancak belirli kavramları ortak olarak sürekli kullanmayı alışkanlık haline getirmiş bulunan topluluklar yapabilir.

Genel olarak nahiv ilmi Kur'an'a dayalı olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin (69/688) nahiv ilminin kuruluşuna temel teşkil edecek olan ilk kaide ve kuralları koyma teşebbüsüne niçin giriştiği bilinmektedir. İlk temeller böyle atıldıktan sonra nahivciler Kur'an'ın incelenmesine büyük ehemmiyet vermişlerdir. Böylece Kur'an ilimleri ve özellikle de kıraatler nahiv ıstılahlarının oluşturulma ve geliştirilme sahasını teşkil etmiştir. İbn Ebî İshak (127/745), İsa b. Ömer, Ebu Amr b. el-Alâ (154/774), el-Kisâi, Sibeveyh ve diğerleri gibi öncü âlimlerin bugün çoğunu kullandığımız nahiv ıstılahlarının ortaya çıkarılmasında büyük gayretleri ve katkıları olmuştur. Gerçi bugün bilinen ıstılahlar onların elinde olgun ve mütekamil seviyesine ulaşmış değildir, ancak ilk temelleri atma bahtıyarlığı onlara aittir. Diğer yandan bu ıstılah ve kaideler bir taraftan oluşturulurken bir taraftan da gelişme seyri göstermiş ve değişikliklere uğrayarak günümüzdeki şekline ulaşmıştır. Bir örnek vermek gerekirse ilk zamanlarda "Naibu'l-fail" için "Mefûlü Mâ Lem Yüsemme Fâiluh"

⁷³ Abdülâl Sâlim Mükerrerem, el-Halkatu'l-mefkûde fi târihi'n-nahvi'l-Arabi, Müessesetu'r-risale, İkinci baskı, Beyrut, 1993, s.421

⁷⁴ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.67

⁷⁵ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.40,68,393

⁷⁶ Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e,s.37

teriminin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Bu çabalarla ıstılahların oluşumu yukarıda sözünü ettiğimiz bilginler tarafından başlatılmış, onların öğrencileri üstadlarının başlattığı bu projeyi merhale merhale tamamlayarak günümüze kadar ulaştırmışlardır⁷⁷.

Kûfe ekolünden önce Basra ekolünün ıstılahları, nahivle ilgili görüşlerinin yerleşik bir şekilde kurulu olduğunu biliyoruz. Kûfe ekolü de oluşumunu tamamladıktan sonra Basra ekolünün her nahiv ıstılahına karşılık bir ıstılah geliştirmişlerdir. Mesela Kûfeliler Basralıların zarf diye isimlendirdikleri nahiv terimini “mahal” diye isimlendirmişlerdir. İbnü'l-Enbârî (577/1181): “Kûfeliler zarfı, mahal diye isimlendirirler, onlardan sıfat diye isimlendirenler de vardır” demektedir⁷⁸. Kûfelilerin hepsi de “zarf” ı “mahal” diye isimlendiriyorlar. Bazen “ğayât” diye isimlendirdikleri de oluyor. Sadece el-Kisâî “zarf” ı sıfat diye isimlendiriyor. el-Ferrâ'nın “el-Muzekker Ve'l-Müenneş” kitabının muhakkiki Ramazan Abduttevab “Mahaller, el-Kisâînin sıfatlar olarak adlandırdığı şeylerdir.” sözüyle el-Kisâî'nin bu kullanımına değinmiştir. el-Ezherî Tehzîbu'l-Luğa adlı eserinde zarf, mahal ve sıfatı ele alarak zarfı el-Halî'e, mahalli el-Kisâî'ye, sıfatı el-Ferrâ'ya nispet etmektedir. Üçünün de anlamının aynı olduğunu söylemektedir⁷⁹.

d) Dilin Sema (Dinleme) Yoluyla Toplanmasına Katkıda Bulunmuş Ve Bunun İçin Seyahatlere Çıkmıştır:

Terâcim ve hayat hikayelerini anlatan kitaplar bize; Ebu Amr b. el-Alâ, Yunus b. Habîb, Ebu Zeyd el-Ensârî el-Halîl b. Ahmed, el-Asmaî, Ebu Ubeyde (210/825) ve el-Kisâî gibi âlimlerin dil malzemelerini toplamak için yaptıkları seyahatleri ve bu malzemeyi toplama esnasında yaptıkları araştırmaları naklederler. Mesela bunlardan birisi İsa b. Ömer es-Sekafî'dir. O Ebu Amr b. el-Alâ'ya şöyle sorar:

- Ebu Amr! duyduğuma göre sen bir şeyi caiz sayıyor muşsun öyle mi?
- Nedir o?.

- Duyduğuma göre, “ليس الطَّيِّبُ إِلَّا الْمَسْكُ” ibaresinde “المَسْكُ” in refiyle bu ibareyi caiz görüyormuşsun.

⁷⁷. el-Muhtar Ahmed Dîre, a.g.e, s. 209-210

⁷⁸. İbnü'l-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Saîd el-Enbârî, el-İnsaf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn, Tah : Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru ihyâi't-turâsî'l-Arabî, , 4. Baskı, Kahire, 1961, I/151 (Mesele, 6)

⁷⁹. el-Muhtar Ahmed Dîre, a.g.e, s. 222

- Dünyadan haberin yok. Uyuyorsun sen Ebu Ömer! Dünyada ne kadar Hicazlı varsa bu kelimeyi mansub okur. Ne kadar Temîmli varsa onlar da merfu okur⁸⁰. dedi. Dilin uzmanı derleyicisi ve araştırmacısı olan Ebu Amr b. el-Alâ soru sahibine Hicazlıların ve Temîmlilerin kullanımlarını delil olarak gösteriyor. Sonra Ebu Amr, Yahya b. el-Mubarek el-Yezîdî ve Halef el-Ahmer'i Hicazlı ve Temîmli birer şahsa giderek Hicazlıya ref, Temimliye nasb okunuşunu tâlim ve telkin etmelerini emretti. Onlar da giderek kendilerine söylenildiği gibi yaptılar. Döndüklerinde Hicazlının merfu, Temîmlinin mansub okumadığını belittiler. Onlar şöyle dediler: "Ebu Amr'a gelerek durumu anlattık. İsa b. Ömer henüz yanından ayrılmamıştı. İsa b. Ömer parmağından yüzüğünü çıkararak bu senindir, vallahi insanları bununla ölçtün dedi⁸¹.

Ali b. Hamza el-Kisâi de Ebu Amr b. el-Alâ'dan ilmini nereden aldığını sorup badiye Araplarından aldığı cevabını alınca badiyeye gitti. Orada dil malzemelerini kaynağından derledi. Ezberlediklerinin dışında derlediklerini yazmak için on beş şişe mürekkep tüketti⁸². Bu el-Kisâi'nin hakikatlere ulaşmadaki hevesinden ve dilin sahih bir şekilde tedvin edilmesine olan hırs ve iştiahtan kaynaklanıyordu. Onun Sîbeveyh ile aralarında geçen münazarada hakem olarak bedevi Araplara başvurduğuna daha önce değinmiştik. Onun Ebu Muhammed el-Yezîdî ile olan, *لا يكون العيرُ مَهْرًا لا يكون، المهرُ مَهْرٌ*. Yaban eşeği tay değildir, olamaz; tay tayıdır." ibaresi üzerine tartışması⁸³ ve diğerleri hep dilin sema yoluyla derlenmesindeki gayretlerini göstermektedir.

Gerçekten el-Kisâi ve diğer Kûfeliler Araplardan sadır olan bütün lehçelere olumlu bakıyorlar, hiçbirini reddetmiyorlardı. Arapların ağzından çıkan her şeyi derlemekte kusur göstermiyorlardı. Çünkü onlara göre her lehçe herhangi bir şekilde ihmali imkansız bir dil hazinesini temsil ediyordu. Zaten el-Kisâi, diğer faktörleri hesaba katmazsak "zenbûriye" meselesinde bu özelliğinden dolayı galibiyet kazanmıştı. Diğer yandan Şevki Dayf'ın da belirttiği gibi Basralılar Kûfelilerin önem atfettikleri sema'a yani dilin nakil ve rivayayet yoluyla alınmasına fazla itibar etmiyorlardı⁸⁴. Bu tutumu el-Kisâi açısından bir eksiklik teşkil etmemektedir. Arapların çoğunluğunun üzerinde ittifak ettikleri söylenen Kureyş lehçesine muhalif dahi olsa el-Kisâi açısından bir tenkit konusu

⁸⁰. ez-Zübeydî, a.g.e, s. 38

⁸¹. ez-Zübeydî, a.g.e, s. 38; ez-Zeccâcî, a.g.e, s. 3

⁸². el-Kıftî, a.g.e, II/258; Mehdi el-Mahzûmî, a.g.e, s.72

⁸³. ez-Zeccâcî, a.g.e, s. 195

⁸⁴. Şevki Dayf, a.g.e, s. 174

yapılmaması gerekir. Çünkü İbn Cinnî'nin el-Hasâis adlı eserinde belirttiği gibi, "Arap lehçelerinden bir lehçenin kurallarına göre konuşan kimse isabet etmekte hata etmemektedir." Bunun yanı sıra Kûfelilerin kıraatler karşısında hoşgörüyü kabul etmeye dayalı bir bakış açıları vardır. Ahmed Alemuddin el-Cündî'nin "el-Lehecâtu'l-Arabiyye fi't-turâs" adlı eserindeki kanaatine göre "Kıraatler kabile lehçeleri arasındaki farklılık yönlerinden ibarettir. Bu nedenle Kûfeliler işittikleri duydukları bütün kıraatleri kabul etmişler, Basralılar ise onların aksine kıraatleri kendi usûllerine ve sanatlarına uydurmuşlar, böylece birçok kıraati şazdır, yanlıştır, lahndir, diyerek terk etmişlerdir"⁸⁵.

Kûfeliler sema yoluyla derlenene aykırı düştüğü takdirde, usullerini değiştirmekte bir beis görmemişlerdir. Çünkü semaî malzeme onlara göre kıyasî delilden daha ziyade dilde hüccettir. Kûfeli biri güvendiği bir kimseden nakilde bulunduğu zaman, ne kıyas ne de mantık dikkate alınır. Bu nedenle Kûfeliler "Arap şiirlerini çok iyi bilenler ve ona muttali olanlardır." diye vasıflandırılmışlardır⁸⁶.

Nakle bu denli itimatlarından dolayı te'vil ve tefsire fazla meyletmemişlerdir. Onların kıraatleri reddettikleri pek nadir görülmektedir. Çünkü onlara göre bütün lehçeler makbuldür. Arapların söylediği herşey alınmaya ve değerlendirilmeye layıktır. Onlar dilin tabiî hâlini yansıtıyorlar ve Arapçayı anlamış olmakla temayüz ediyorlar. Bu iki özellik ise, faraziyelere, kehanetlere veya aklın kanunları ve mantığın usûllerine göre hareket etmeye dayanmaz. Bu ancak dili algılamaya ve tabiatını hissetmeye dayanır. Buna göre Kûfe nahvi Arap dilini temsilde daha büyük paya sahiptir. Çünkü onlar farklı lehçeleriyle Arap dilinde rivayet ve nakil sahasını geniş tutmuşlar, rivayet ve semaî nahvin ilk kaynağı saymışlardır. Gerçi dil malzemelerini toplama ve ilk kaide ve kuralları koymada Basralılar bir önceliğe sahiptirler, ancak onlar koydukları kaidelere sıkı sıkıya tutunmaları ve onun dışına çıkmamayı ilke edinmeleri sebebiyle dilin ilgili bulunduğu meziyetlerden birçoğunu zayi etmişlerdir. Böylece onlardaki nahiv çalışmaları yorumlar, faraziyeler ve ta'liller yumağına dönüşmüştür. Akıl bunların bazılarını kabul etse bile bazılarını anlamakta güçlük çekmektedir. Çünkü bu ta'lillerin çoğu farazidir, ikna edici değildir. Kûfe ekolünün kurucusu el-Kisâî'nin bu konudaki tutumu dikkat çekici ve önemlidir. O kendisine "أَيُّ" harfi sorulduğu zaman "o bu şekilde yaratılmıştır, (Bu sebeple böyle kullanıyorum.) demiştir." Basralılar gibi ta'lil ve te'vile başvurmamıştır⁸⁷.

⁸⁵ el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 296

⁸⁶ el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 297

⁸⁷ el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 297

el-Kisâi'nin bu tutumu kendi çağdaşı ve ondan sonra gelen bazı müellifler tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. es-Suyûtî İbn Dürüsteveyh'ten şu sözünü nakleder: "el-Kisâi ancak zaruret hâlinde caiz olacak şaz bir kuralı duyar, onu temel bir kaide yapar, sonra diğerlerini koyduğu bu kaideye kıyaslar. Bu davranışıyla nahvi ifsat etmiştir⁸⁸. es-Suyûtî muhtemelen İbn Dürüsteveyh'in bu görüşüne dayanarak el-İktirâh isimli eserinde şöyle der: "Kûfeliler temel kurallara aykırı bir şiir bile duysalar bunu alıp temel kaide yaparak, bunun üzerine diğer kaideleri bina ederler⁸⁹. Hemu'l-Hevâmi isimli eserinde de Kûfelileri kastederek "Şiir ve nadir sözlerde bir lafız duydukları zaman onu bir bâb yaparlar." demiştir. Çağdaş yazarlardan Ahmed Emîn de Basralıları savunarak Kûfelilerin bu yönünü eleştirmiştir. Ona "Dilin her zaman mantık kurallarına dayandırılmayacağı" gerekçesiyle cevap verilmiştir⁹⁰.

Sonuç

Her ilim dalında bazı şahsiyetler belirli ekol ve akımlara damgalarını vurarak o alanın kuruculuğunu ve öncülüğünü yapmışlardır. Böylelikle söz konusu ekoller neredeyse kurucularının adıyla özdeşleşmiştir. Nahiv ilmi sahasında da durumun aynı olduğunu söylemek mümkündür. Bu ilim sahasında Basra, Kûfe, Bağdat, Endülüs ekolleri gibi ekollerden sözedilmektedir. Bu ekollere ait fikirleri meşhur kurucuları ve önemli temsilcileri aracılığıyla öğrenmekteyiz. Basra ekolünü Sibeveyh ve diğer bariz temsilcileri vasıtasıyla öğrendiğimiz gibi, Kûfe ekolü hakkında en detaylı fikirleri de bu ekolün kurucusu kabul edilen el-Kisâi'nin fikirleri sayesinde daha iyi tanıma imkanı bulmaktayız. Herhangi bir şahıs bir ekolde meşhur olduğu zaman, bazı görüşlerin o ekole ait olup o şahısla ilgili olmadığı hallerde bile o şahsa ait bir görüş gibi takdim edildiği çoğu defa müşahade edilmektedir. el-Kisâi nahivle ilgili görüş ve düşüncelerinin yanı sıra, yedi mütevatir kıraatten birinin imamı olması hasebiyle nahiv ilminde Kûfe ekolünün temsilcisi olmuştur.

Halifeler huzurunda Sibeveyh başta ve en meşhuru olmak üzere ilim adamlarıyla müzakereler ve münazaralar yaptı. Bunların çoğunda ilmî kudretini ispatlayarak kendini kabul ettirdi. Bu münazaralar, ders halkaları ve okuttuğu kıraat vecihleriyle Kûfe nahiv ekolünü oluşturdu. Bu ekolün en belirgin vasfı biraz da el-Kisâi'nin bir kıraat imamı oluşu nedeniyle dilde farklı lehçelere ve

⁸⁸. es-Suyûtî, Buğyetu'l-vuât, II/164

⁸⁹. el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 298

⁹⁰. el-Muhtar Ahmed Dire, a.g.e, s. 299, 433

kıyasa fazla yer vermesidir. el-Kisâi bu yönüyle eleştirilmiş, ama dile farklı bir zenginlik kazandırması ve statik olmaktan çıkarması dolayısıyla da övgüye mazhar olmuştur. el-Kisâi'ye yöneltilen bu eleştirilerin çoğunun Basralı bilginlere ait olduğu bilinmektedir. Onlar ise araştırma yöntemi ve Araplardan dille ilgili malzemeleri almada temel olarak belirlenen, kıyas hususunda Kûfelilerden ayrılmaktadırlar. Basralılar dil rivayetlerini almak üzere muayyen kabileler seçmişler onların dışındakileri terk etmişlerdir. Onlar diğer kabilelerin lehçesi bozuktur diye onlardan dille ilgili malzemeler almıyorlar onların lehçelerini amel edilmeyen şaz lehçeler olarak nitelendiriyorlardı. Diğer yandan Kûfeliler ise fark gözetmeksizin bütün Arapları güvenilir kabul ediyorlar, onlardan gelen herşeyi hüccet kabul ediyorlardı. Nahiv ve kaidelerini de aldıkları bu rivayetler üzerine bina ediyorlardı. Bu ameliyede en büyük pay Kûfe ekolünün kurucusu olarak el-Kisâi'ye aittir. el-Kisâi Kur'an kıraatlerini hüccet kabul etmiş hiçbir kıraati dolayısıyla hiçbir farklı lehçeyi reddetmemiş dil dağarcığının genişlemesine katkıda bulunmuştur. Bağdatta bir müddet Hamza Kıraati üzere Kur'an okutmuş, sonra kendine has kıraatini oluşturmuştur.

Halk arasında dolaştığı sırada onlar arasındaki yaygın dil yanlışlıklarını görerek "Ma Telhanu Fihi'l-Âmme" isimli eserini yazmıştır. Dili kaynağından öğrenmek amacıyla illk taşra yolculuğunu yapmış, sonra tekrar Basralı hocalarının ders halkalarına dönmüştür. Hocası el-Halîl b. Ahmed'e ilmini nereden aldığını sormuş, o da Hicaz ve Tihâme'deki badiye halkından aldığını haber vermişti. Bunun üzerine taşraya ikinci yolculuğunu yaptı. Ezberlediği dışında on beş şişe mürekkebi bitirinceye kadar dinlediklerini yazdı. Bu faaliyetlerinden el-Kisâi'nin dilin sahih bir şekilde derlenmesinde ne kadar titiz ve hırslı olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an ilimleri ve kıraatle bağlantılı olan nahiv ilmi konusunda birçok eser vermiştir. Harun er-Reşid ile birlikte çıktığı bir sefer esnasında Rey yakınlarında Ranbûya adı verilen yerde 189/805 senesinde vefat etti.

Bibliyografya

- Abdülâl Sâlim Mükerrrem, el-Halkatu'l-mefkûde fi târihi'n-nahvi'l-Arabî, Müessesetu'r-risale, İkinci baskı, Beyrut, 1993.
- Ahmed el-Âyid ve diğerleri, el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-esâsî (Lârus) el-Munazzamatu'l-Arabiyyetu li't-terbiyeti ve'sekâfeti ve'l-ulûm, ts.
- el-Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, el-Beyan ve't-tebyîn, Daru İhyai't-turasi'l-Arabî,

- Beyrut,1968,
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad ,Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye; Tah: Ahmed Abdulğafur Attar; Matâbiu dari'l-kitâbi'l-Arabî;Kahire, 1956.
 - Dîre, el-Muhtâr Ahmed Dirâsetun fi'n-nahvi'l-Kûfi min hılâli maâni'l-Kur'an li'l-Ferrâ, Daru Kuteybe Beyrut, 1991,
 - Ebu't-Tayyib el-Luğavî, Merâtibu'n-nahviyyîn, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-fikri'l-Arabî, Kahire, 1974
 - el-Hatb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, Târîhu Bağdad, Daru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Tarihsiz,
 - İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, Ğayetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurra, Nşr: G. Bergstraesser Mektebetu'l-Hanci, Mısır 1932.
 - İbnü'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr, Tash: Ali Muhammed ed-Debbâğ, Matbaaatu Mustafa Muhammed, Mısır, ts.
 - İbnü'l-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Saîd el-Enbârî, el-İnsaf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn, Tah : Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru ihyai't-turâsi'l-Arabî , 4. Baskı, Kahire, 1961
 - İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Muhammed b. Ebu Bekr, Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâ'z-zaman, Daru Sadır, Beyrut, 1977.
 - İbnü'l-İmâd, Abdu'l-Hay al-Hanbelî, Şêzerâtu'z-zeheb fi ahhârî men zeheb, el-Mektebetu't-ticârî, Beyrut, ts.
 - İbn'n-Nedîm, el-Fihrist, Daru'l-marife, Beyrut, 1978
 - Mehdi el-Mahzûmî, Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğa ve'n-nahv, Daru'r-Râidi'l-Arabî, 3. baskı, Beyrut, 1986
 - Moh. Ben Cheneb, "Kisâi" md. İslam Ansiklopedisi, M. E. B. Basımevi İstanbul, 1967
 - el-Kiftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf, İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât , Daru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1986
 - el-Kisâi, Ali b. Hamza, Mâ telhanu fihi'l-âmmе, Tah: Ramazan Abduttevvab, Mektebetu'l-hanci, Kahire, Mektebetu'r-Rifâi, Riyad, 1982
 - Mehdi el-Mahzûmî, Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğa ve'n-nahv, Daru'r-Râidi'l-Arabî, 3. baskı, Beyrut, 1986.
 - Muhammed Fuad Abdalbaki, el-Mu'cemu'l-müfehres lielfâzı'l-Kur'ani'l-kerîm, Daru ihyai't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, Lübnan, ts.
 - es-Sirâfî, Ebî Saîd el-Hasan b. Abdillâh, Ahbâru'n-naviyyîn el-Basriyyîn, Nşr. F. Krenkow, Katolik Matbaası, Beyrut, Paul Geuthner, Paris 1936.
 - es-Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman, Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Matbaatu İsa el-Bâbî ve şürekâhu, Kahire, 1965,
 - es-Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman, el-Muzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ, Tash: Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ, Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed

- Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu'l-asriyye, Sayda, Beyrut, 1986,
- Şevki Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, Mudîriyetu'l-kutub ve'l-matbûâtu'l-câmiyye, Kahire 1996
 - Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, Miftâhu's-saâde ve mısâhu's-siyâde fi mevzûâtî'l-ulûm, Tah: Kâmil Kâmil Bekrî, Abdulvehhâb Ebu'n-Nûr, Daru'lkutubi'l-hadise, Kahire, Tarihsiz
 - Yakût el-Hamevî, Şihâbuddîn Abdullah er-Rûmî el-Bağdadî, Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb), Matbaatu Hindîyye, Mısır, 1923.
 - Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddîn Abdulah er-Rûmî el-Bağdadî, Mu'cemu'l-buldân, Tahran 1965.
 - ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım, Abdurrahman b. İshak, Mecâlisu'l-ulemâ, Tah: Abdusselam Muhammed Harun, Mektebetu'l-hanci, Kahire, Daru'r-Rifâî, Riyad 1983.
 - ez-Zübeydî, Ebu Bekr Muhammed b. Hasan b. Abdillâh b. Bîşr, Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn, Tah: Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, Mısır, 1984.